
СТИЛІСТИКА ТА ІНТЕРПРЕТАЦІЯ ТЕКСТУ

Отримано: 4 грудня 2019 року

Прорецензовано: 9 грудня 2019 року

Прийнято до друку: 11 грудня 2019 року

e-mail: a.maslova@mdu.in.ua

DOI: 10.25264/2519-2558-2019-8(76)-79-82

Маслова Г. М. Вплив мовленнєвих жанрів на формування мовної особистості у романі Ф. М. Достоєвського «Злочин і кара». *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»: серія «Філологія»*. Острог: Вид-во НаУОА, 2019. Вип. 8(76), грудень. С. 79–82.

УДК: 811.161.1'42

Маслова Ганна Миколаївна,
старший викладач
Маріупольський державний університет

ВПЛИВ МОВЛЕННЄВИХ ЖАНРІВ НА ФОРМУВАННЯ МОВНОЇ ОСОБИСТОСТІ У РОМАНІ Ф. М. ДОСТОЄВСЬКОГО «ЗЛОЧИН І КАРА»

Стаття присвячена впливу мовленнєвих жанрів на формування мовної особистості у художньому тексті на прикладі роману Ф. Достоєвського «Злочин і кара». В статті розглядається структура мовленнєвого жанру, подається типологія мовленнєвих жанрів роману у лінгвістичному аспекті, розглядається поняття «мовної особистості» та визначається її роль у художньому тексті. Також автором досліджується та визначається поаспектно взаємозв'язок між мовленнєвими жанрами та мовною особистістю героя художнього твору. У статті також звертається увага на взаємодію зазначених мовленнєвих жанрів у романі та пояснюються принципи їх співіснування.

Ключові слова: мовленнєві жанри, мовна особистість, образ автора.

Maslova Ganna,
Senior Lecturer
Mariupol State University

INFLUENCE OF SPEECH GENRES ON THE FORMATION OF A LANGUAGE PERSONALITY IN THE NOVEL BY F.M. DOSTOEVSKY «CRIME AND PUNISHMENT»

The article is devoted to the influence of speech genres on the formation of a linguistic personality in a literary text on the example of the novel «Crime and Punishment» by F. Dostoevsky. The article discusses the structure of the speech genre, presents the typology of the speech genres of the novel in a linguistic aspect, considers the concept of a «language personality» and determines its role in the literary text.

The author also explores and identifies the relationship between speech genres and the linguistic personality of the hero of a work of art. The article also draws attention to the interaction of these speech genres in the novel and explains the principles of their coexistence.

The author proves that it is the dialogue that makes it possible to optimally depict the consciousness of all heroes with all their advantages and disadvantages, correct and erroneous opinions, and form a linguistic personality.

Key words: speech genres, linguistic personality, image of the author.

Постановка проблеми. У сучасній лінгвістиці вивчення мовленнєвих жанрів є одним з найбільш популярних аспектів досліджень і дискусій. Свідченням чого може служити журнал «Жанри мовлення», який видається з 1997, що став відкритим діалоговим майданчиком для вчених, що опікуються даною проблемою. Як говорив основоположник вітчизняної методології досліджень мовленнєвих жанрів М. М. Бахтін, «...вивчення природи висловлювання і різноманіття жанрових форм висловлювань в різних сферах людської діяльності має величезне значення для всіх майже областей лінгвістики і філології» [1, с. 95].

Актуальність дослідження. Роман – найважливіший матеріал для вивчення цих головних жанрів (хоча потрібно враховувати, що тут ці жанри, вилучені з умов реального мовного спілкування і підлеглі цілям роману, в більшій чи меншій мірі трансформовані). Тож актуальність нашого дослідження полягає в системному розгляді мовленнєвих жанрів в художньому тексті, що відповідає завданню дослідника, яка полягає в тому, щоб виявити системність, яка вже є.

Зв'язок авторського доробку із важливими науковими та практичними завданнями. Так історично склалося, що мовленнєві жанри у вітчизняній лінгвістиці часто вивчають на матеріалі художнього тексту, що природно для послідовників М. М. Бахтіна. Однак В. В. Демент'єв звертає на це увагу і ставить питання про правомірність використання «художніх творів як матеріал мовленнєвознавчих досліджень й які нові можливості цей матеріал надає лінгвістиці при вирішенні її завдань» [3, с. 127]. У зв'язку з цим слід зазначити, що при вивченні художнього тексту ми маємо справу з вторинними мовленнєвими жанрами, які включають первинні живі мовні жанри без спотворення їх природи, як вказував М. М. Бахтін: «Роман – це енциклопедія первинних мовленнєвих жанрів, не окремий роман, а романний жанр (листи, побутові діалоги, щоденники, протоколи, сповіді, побутові оповідання тощо)» [1, с. 48].

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Вивчення мовленнєвих жанрів в творчості Ф. М. Достоєвського представлено в роботах М.А. Кожиної «Жанр судової промови в полідискурсивності структури роману Ф. М. Достоєвського «Злочин і Кара» (2011), Є. К. Реви «Жанр фейлетону в творчості Ф. М. Достоєвського» (2009) тощо. Мовні жанри активно вивчаються в дискурсіології (Ф. С. Бацевич, Н. К. Кравченко, О. М. Орлов, Е. А. Селіванова), соціолінгвістиці і прагматиці (зарубіжна: А. Вежбицка, вітчизняна: Н. Д. Арутюнова, В.В. Дементьєв, М. Ю. Федосюк, Т. В. Шмельова та ін.), психолінгвістиці (К. Ф. Седов), когнітивній лінгвістиці (А. Баранов, Н. К. Кравченко, Е. А. Селіванова та ін.), лінгвістиці тексту та функціональній стилістиці (М. П. Брандес, А. А. Барагамян, В. В. Зеленська, М. Н. Кожина, В. І. Провоторов, В. А. Салімовській тощо).

Виділення не вирішених раніше частин загальної проблеми, котрим присвячується означена стаття. Найменш дослідженою залишається сфера мовленнєвих жанрів, їх взаємодія в романі та вплив на формування мовної особистості.

Новизна наукова полягає в тому, що в статті вперше досліджено вплив мовленнєвих жанрів на формування мовної особистості у художньому тексті.

Методологічне або загальнонаукове значення. В ході роботи були використані описовий, невиключенне спостереження і класифікаційний методи. Методологічну базу дослідження становлять роботи М. М. Бахтіна, В. В. Дементьєва, Т. В. Шмельова та ін. Практична цінність роботи полягає у тому, що матеріали дослідження можуть бути використані на практичних заняттях з дисциплін сучасної російської мови і для читання спецкурсів з дискурсіології і прагматики.

Викладення основного матеріалу. У сучасній лінгвістиці теорія мовленнєвого жанру розвивається в декількох напрямках, а саме: дискурсіології, психолінгвістиці, когнітивістиці, антропоцентричному мовознавстві, прагматиці, комунікативній лінгвістиці тощо. Методологічною основою вітчизняної теорії мовленнєвого жанру була і залишається теорія М. М. Бахтіна, який дав визначення мовленнєвому жанру: «Використання мови здійснюється у формі одиничних конкретних висловлювань (усних або письмових) учасників тієї чи іншої області людської діяльності. Ці висловлювання відображають специфічні умови і цілі кожної такої області не тільки своїм змістом (тематичним) і мовним стилем, тобто відбором словникових, фразеологічних і граматичних засобів мови, але перш за все своєю композиційною побудовою. Всі ці три моменти: тематичний зміст, стиль і композиційна побудова – нерозривно пов'язані в цілому висловлюванні і однаково визначаються специфікою даної сфери спілкування. Кожне окреме висловлювання, звичайно, індивідуальне, але кожна сфера використання мови виробляє свої відносно стійкі типи таких висловлювань, які ми і називаємо мовленнєвими жанрами». Вивчення природи висловлювання і мовних жанрів має основоположне значення «для подолання спрощених уявлень про мовне життя, про так званий «мовний потік», про комунікації, уявлення, що існують» [1, с. 59]. Більш того, вивчення висловлювання як реальної одиниці мовного спілкування дозволить правильніше зрозуміти і природу одиниць мови (як системи) слова і речення. Учений звернув увагу на це явище ще в 1920-і рр. в одній з ранніх своїх робіт: «...суспільна психологія це і є перш за все та стихія різноманітних мовних виступів, яка з усіх боків омиває всі форми і види стійкої ідеологічної творчості: кулуарні розмови, обмін думок в театрі, на концерті, в різних громадських збіговиськах, просто випадкові бесіди, манера словесного реагування на життєві вчинки, внутрішньословесна манера усвідомлювати себе, своє становище у суспільстві тощо. Громадська психологія дана переважно в найрізноманітніших формах «висловлювання», в формі маленьких мовних жанрів, внутрішніх і зовнішніх, до сих пір абсолютно не вивчених».

Пропонуючи вивчати мовленнєві жанри, М. М. Бахтін підкреслює важливість розуміння різниці між висловлюванням і реченням, тому що речення, як одиниця мови, має граматичну природу, граматичні кордони, граматичну закінченість і єдність, а висловлювання не має, що визначає неможливість його граматикалізації. З іншого боку, якщо речення є цілим висловлюванням, то воно ніби вставлено в оправу з матеріалу зовсім іншої природи. Коли про це забувають при аналізі речення, то спотворюють природу цього речення.

Кордони кожного конкретного висловлювання, як одиниці мовного спілкування, визначаються зміною мовних суб'єктів, тобто зміною мовців. Можна визначити фактори залежності внутрішньої структури висловлювання, відбору мовних і стилістичних засобів:

- 1) предметно-смілова вичерпаність;
- 2) мовний задум або мовна воля мовця;
- 3) типова композиційно-жанрова форма завершення.

У свою чергу на композиційну єдність висловлювання впливає стиль, який пов'язаний з певними типами побудови цілого, типами його завершення, типами ставлення мовця до інших учасників мовного спілкування (до слухачів чи читачів, партнерів, до чужої мови тощо). Стиль входить як елемент в жанрову єдність висловлювання.

Однією з основних завдань теорії мовленнєвих жанрів вважається побудова типології мовних жанрів. Слід підкреслити, що жанрознавство вирішує типологічні завдання і в разі систематизації окремих жанрів всередині типу, виділеного відповідно до якого-небудь з параметрів мовного спілкування. Так, наприклад, всередині загального простору художніх мовних жанрів ще в Античності виділялися роман, повість, оповідання тощо; всередині, наприклад, дисгармонічних фатичних жанрів скандал, сварка і з'ясування відносин; позитивно емоційно впливають лестощі, комплімент і похвала тощо [4, с. 201]. Наголошується важливість для загальної типології мовленнєвих жанрів на розподіл жанрів на художні та нехудожні, письмові та усні, монологічні і діалогічні, прості і складні, прямі і непрямі, спонтанні і риторичні, персональні і ритуально-інституційні тощо. Також звертається увага на те, що багато (але далеко не всі) класифікації дискурсу припускають подальше виділення і більш-менш диференційоване вивчення відповідних жанрів.

Мовна особистість є предметом вивчення психології, філософії, мовознавства, а так само є багатограним поняттям, яке можна розглядати як з точки зору будь-якої певної науки, так і в цілому, у всьому її різноманітті і багатогранності. Поняття «мовна особистість» утворене проекцією в області мовознавства відповідного міждисциплінарного терміна, в значенні якого переломлюються філософські, соціологічні та психологічні погляди на суспільно значиму сукупність фізичних і духовних властивостей людини, що складають його якісну визначеність [2, с. 163]. Від даної сукупності властивостей мовної особистості залежить використовувани нею мовленнєві жанри через те, що жанри мовлення присутні в свідомості мовної особистості у вигляді готових зразків (фреймів), що впливають на процес розгортання думки в тексті.

Виділяється три рівні в структурній моделі мовної особистості:

- 1) вербально-семантичний, одиницями якого є окремі слова як одиниці вербально асоціативної мережі;
- 2) лінгвокогнітивний, одиницями якого є поняття, ідеї, концепти, що складаються у кожній мовній особистості в більш-менш впорядковану картину світу, яка відображатиме ієрархію цінностей;
- 3) мотиваційний рівень, одиниці якого орієнтовані на прагматику і проявляються в комунікативно-діяльнісних потребах особистості.

Мовна особистість володіє мовною ситуацією; вона може керувати обставинами, направляти в потрібне русло розвиток дискурсу. Будучи включеною в дискурс, вона одночасно творить його. Тому в письмовій мові оригінальних творів класичних авторів втілюється той чи інший темперамент, здатність до здійснення певних видів діяльності, зокрема виявляються комунікативні, домінуючі почуття і мотиви діяльності, індивідуальні психологічні особливості. Людина входить в комунікацію як особистість з усіма притаманними їй рисами.

Мовна особистість знаходить своє вираження і відображення в стилістичній і структурній організації відтвореного світу, головне місце в якому посідає система образів персонажів. Характеристика основних принципів визначає портретування, різні форми і прийоми відтворення психіки персонажів, аналіз їх культурно-експресивної своєрідності – все це формує уявлення про характер особистості письменника, його смаки і словесно-естетичні уподобання.

Структура літературно-художнього висловлювання (тексту) визначається характером взаємодії оповідача з образом адресата. У зв'язку з цим виділяються контактні форми, специфіка яких полягає в наближенні оповідача до читача (прямі бесіди з читачем, ліричні і авторські відступи, різні за характером питання і вигукі), а також дистантні, коли читач знаходиться на відстані від оповідача.

Для встановлення стилістичної специфіки образної побудови тексту визначеним параметром стає аналіз домінуючих мотивів, які пронизують художній текст і втілюються в його лексико-семантичній канві, визначаючи тим самим принципи відбору слів і виразів і способи їх конструктивних зв'язків.

Дійсно, кожен головний герой автора постає не тільки як жива, конкретна особистість, а й зі своєю долею, внутрішньому логосом і діалектикою розвитку властивою ідеї. Портретування ключових героїв в творах автора визначає також портрет художника твору, творця цільного єдиного тексту з властивими йому конотативними елементами.

Творчість Ф.М. Достоевського зосереджена навколо питань філософії духу, теми антропології, філософії історії, етики, філософії, релігії. Не отримавши систематичної філософської освіти, класик проводив дозвілля за читанням, вбираючи в себе чужі ідеї, відгукувався на них в своїх роздумах. Оскільки він пробував вийти за рамки художньої творчості (про це свідчить темперамент публіциста), він все одно залишався мислителем.

Віднести роман «Злочин і Кара» до єдиного мовного, мовленнєвого жанру не було б правильно, адже цілісна художня цінність даного твору дозволяє розглядати текст під кутом різних мовознавчих концепцій, при цьому кожна з них має місце, створюючи епічне оповідання. «Злочин і Кара» постає перед читачем як полідискурсивна структура з безліччю мовних жанрів, мовними актами різного ступеня установок і змістовності, у своїй сукупності які складають тематичну єдність, цілісну мовну картину.

Мовленнєві жанри відображають стійкі тематичні, композиційні та стилістичні типи висловлювань, що є вербально-знаковим втіленням типових ситуацій соціальної, психологічної та культурної взаємодії людей.

Серед чисельних мовленнєвих жанрів представлені наступні жанри: – газетна кримінальна хроніка, тобто включення в сюжетну канву реальних подій, які вразили уяву автора; – бесіда (діалог, полілог – обмін думками з певних проблем): « – Я эту теорию его знаю. Я читала его статью в журнале о людях, которым всё разрешается... Мне приносил Разумихин...»; – розмова (повідомлення, інформація, прохання, накази, вимоги, поради, рекомендації, переконання в чомусь, конфлікт, сварка, звинувачення): « – Если бы вы не верили, то могло ли сбыться, чтобы вы рискнули прийти одна ко мне? Зачем же вы пришли? Из одного любопытства? – Не мучьте меня, говорите, говорите!»; « – Дура-то она дура, такая же, как и я, а ты что, умник, лежишь как мешок, ничего от тебя не видать? Прежде, говоришь, детей учить ходил, а теперь пошто ничего не делаешь?»; – записка П. Лужина Пульхерії Олександрівні: «Милостивая государыня Пульхерия Александровна, ничеа честь вас уведомить, что по происшедшим везанным задержкам встретит вас у дебаркадера не мог, послал с тою целью человека, весьма расторопного... [...] ...вашего покорного слуги П. Лужина»; – письмо: «Милый мой Родя, – писала мать, – вот уже два месяца с лишком как я не беседовала с тобой письменно, от чего сама страдала и даже иную ночь не спала, думая... [...] ...Обнимаю тебя крепко-крепко и целую бесчисленно. Твоя до гроба Пульхерия Раскольников» [5].

Ф. Достоевський будує всю дію роману не стільки на реальних подіях і їх описі, скільки на монологах і діалогах героїв (сюди влітається і його власний голос, голос автора), використовуючи різні мовні акти: вердиктиви (осуд, виправдання), екзерсітиви (накази, вимоги), комісиви (обіцянки, декларації), бехабітиви (вибачення, подяки, побажання) і репрезентативи (констатації, прогнози).

Саме діалог дає можливість оптимально зобразити свідомість всіх героїв з усіма їх перевагами і недоліками, правильними і помилковими думками. Діалог ділиться на: інформативний діалог, перспективний діалог, обмін думками з метою прийняття рішення або з'ясування істини (дискусія, суперечка), діалог-встановлення або регулювання міжособистісних відносин.

Головні висновки. Розкрити душу, світовідчуття героїв допомагає авторові прийом поліфонії, багатоголосся в романі. Кожен герой крім участі в діалогах, розкриваючи свій темперамент, вимовляє нескінченний «внутрішній» монолог, показує читачеві, що робиться в його душі, використовує перформативи і константи, описуючи об'єктивну картину художнього світу та існуючих в ньому персонажів. Цілоком роман «Злочин і Кара» визначається в єдності полідискурсивності структури з характерним різноманіттям мовних жанрів, що складаються з мовних актів. За змістом твір «Злочин і Кара» – соціально-філософський роман. За структурою – поліфонічний роман. За проникненням у внутрішній світ героїв – психологічний роман. За достовірністю відтворення життя – реалістичний роман. За порушеними проблемами і зосередженням уваги на людських стражданнях – роман-трагедія.

Перспективи використання результатів дослідження. У плані подальших наукових студій перспективним видається дослідження та пошук особливостей мовної особистості героїв та автора в інших романах й творах Ф. Достоєвського з огляду на використання автором у художньому тексті різноманітних мовленнєвих жанрів.

Література:

1. Бахтин М. М. Проблемы поэтики Достоевского. М.: «Художественная литература», 1972. 195 с.
2. Виноградов В. В. О языке художественной литературы. М.: Гослитиздат, 1959. 656 с.
3. Дементьев В. В. Теория речевых жанров. М.: Знак, 2010. 600 с.
4. Карасик В. И. Языковой круг: личность, концепты, дискурс. Волгоград: Перемена, 2002. 477 с.
5. Достоевский Ф. М. Собрание сочинений в 15 т. // Т. И. Орнаткая, Г. М. Фридендер; Российская акад. наук, Ин-т рус. лит. (Пушкинский дом). Санкт-Петербург: Наука, Ленинградское отд., 1988. Т. 5: Преступление и наказание. 1989. 573 с.